

”Jeg skriver for tænkende
Mænd, der selv maae kunne
prøve Aanderne”:
Nikolai Lorenz Fallesens
tidsskrift for religionslærere
(1793–1808)

Merethe Roos

Sitatet i overskriften er hentet fra innledningen til første utgave av Nikolai Lorenz Fallesens (1757–1824) *Magazin for Religionslærere, med hensyn til vore tider*.¹ Fallesens magasin kom ut årlig i København mellom 1793 og 1802, og fortsatte etter dette i seks år til under tittelen *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*. Dette magasinet var det første spesifikt teologiske tidsskrift i Danmark-Norge, og det henvendte seg til den alminnelige menighetspresten; han som var langt fra bibliotekene og som ikke var skolert gjennom doktorgrad. Et av skriftets viktigste siktemål var å arbeide for en klar intellektualisering av teologien, og Fallesen brukte mange av tekstene til å understreke at også det kristne budskap måtte etterprøves på vitenskapelig måte. Gjennom tusenvis av sider i løpet av de årene tidsskriftet ble gitt ut nærmest druknet han sine lesere i fornuftsdebatt, forslag til prekener, skolereformer, ny liturgi og mirakelproblemer. I tillegg ga han en innføring i moderne vitenskap og diskuterte temaer som hadde relevans for kirken.

Denne artikkelen vil presentere Fallesens tidsskrift og den teologiske samtid han skrev seg inn i, og drøfte hvordan Fallesen også brukte tidsskriftet til å åpne opp for et religiøst mangfold. I mange utgaver av *Magazinet* og *Maanedsskriftet* tematiserte han andre religioner, og ga innføring i deres læregrunnlag, praksis og kultur. Samtidig presenterte han leseren for ulike kristne konfesjoner. Umiddelbart kan man tenke at Fallesens motivasjon for å gi innblikk i dette var for å opplyse om det fremmede. Fallesen ville gi den lutherske presten trygghet i forhold til egen lære, i tillegg til å gi kunnskap om hvordan andre, primært i andre land og i andre deler av verden, tenkte. Imidlertid gir den teologien han fremstilte rom for religiøs universalisme: Den protestantiske opplysningsteologien lærte at den sanne religion var løsrevet fra alle dogmer og overordnede læresetninger, og i stedet gitt som en kvalitativt merkbar følelse i menneskets indre. Religionens konsekvens var moral og sedelig virke blant andre, heller enn et evig liv i en eskatologisk fremtid. Dermed kunne den sanne religion i prinsippet også være noe

annet enn kristendom. Når Fallesen så gir innsyn i et religiøst mangfold, appellerer han til den intellektuelle og moralske dømmekraft som det forventes at mennesker har ved overgangen til det nittende århundre: Med dine egne evner og din egen forstand skal du vurdere om den religion eller religiøse anskuelse som du står ovenfor er rett eller gal, god eller dårlig. Denne avgjørelsen er basert på noe annet enn dogmatikk og overordnede begreper. Fallesen viser med dette hvordan tidsskriftgenren har potensial til å trekke et bredere lag av folket inn i viktige diskusjoner og debatter: Med *Magazinet* og dets oppfølger får også landsbypresten del i en tenkning som hittil hadde vært forbeholdt akademiske kretser og et elitært sjikt blant de geistlige. Dette innebar en vesentlig endring i forhold til forståelsen av hva protestantisk teologi var.

I bredere forstand er denne artikkelen et bidrag til å belyse tidsskriftskulturen i Danmark-Norge frem mot 1814. Dette temaet har i løpet av de siste årene fått en del oppmerksomhet blant forskere, ikke minst gjennom prosjektet *Mangfoldige Offentligheter. Tidsskrifter, ytringsfrihet og produktiv sensur 1720–1814* (Universitetet i Oslo).² Fallesens tidsskrift, som jeg tar for meg i denne artikkelen, er hittil imidlertid ikke blitt systematisk undersøkt hittil.

Magazin for religionslærere – som tidsskrift

Lorentz Nikolai Fallesen kunne selv regnes inn i den gruppen han adresserte sitt tidsskrift til. Han var en ganske alminnelig prest; etter å ha blitt uteksaminert som teologisk kandidat i 1784, virket han som kapellan ulike steder på Sjælland frem til han ble ansatt ved Vor Frues Kirke i København i 1797. Her arbeidet han til 1808, da han tiltrådte stillingen som sogneprest i Trinitatis menighet i samme by. Bortsett fra arbeidet med tidsskriftet later han sjelden til å ha opptrådt i en offentlighet som går utover de menigheter han selv virket i.

Fallesens magasin ble anmeldt i tidsskrifter som *Nyeste Kiøbenhavnske Efterretninger* og *Theologische Annalen*, og skal vi tro ham selv, har han, muntlig så vel som skriftlig, blitt oppmuntret i arbeidet av samtidige kolleger.³ Da tidsskriftet kom ut, vakte det åpenbart interesse blant publikum, og i 1793 stod 146 navn på abonnementslisten. Dette er et relativt høyt tall, tatt i betraktning at dette var et fagskrift beregnet på en bestemt yrkesgruppe. Til sammenligning hadde tidsskriftet *Minerva*, som var tidens førende intellektuelle magasin, 496 abonnenter ved oppstarten i 1785.⁴ Imidlertid later magasinet opplagstall til å ha falt med årene. En grunn til dette, påpeker Fallesen selv, kan ha vært magasinet omfang og det faktum at det var et skrift som kun kom ut en gang pr år: Hver årgang

talte ca 800 sider i oktavformat, og teksten var trykket i fraktur. I samråd med trykkeriet og hoveddistributøren, Gyldendalske boghandling, omgjorde Fallesen derfor årsskriftet til et månedsskrift fra og med 1803. Omfanget var nå langt mer overkommelig: "Ved hver Maanedes Begyndelse", skriver Fallesen i forordet fra 1802, "udkommer et Hefte, med Omfang, Oktav, 7–8 ark, hvoraf Aargangen koster 3 Rdl".⁵ Det var også Fallesens håp at prester og "enhver anden tænkende Mand" nå skulle bidra til tidsskriftet. I de årene magasinet ble gitt ut som årsskrift hadde tekster som ikke var oversatt fra andre språk eller skrevet av Fallesen selv, vært så godt som fraværende. Fallesens anmodning har åpenbart blitt hørt, for mellom 1803 og 1808 trykket tidsskriftet jevnlig bidrag skrevet av en rekke prester, teologer og teologiske studenter med dansk som morsmål.

Da det ble publisert første gang i 1793, kom Fallesens tidsskrift i møte med noe som hadde vært etterlyst en god stund, nemlig et eget fagskrift for prester og andre geistlige. Allerede i 1771 hadde *Magazin for Patriotiske Skribentere* trykket et leserinnlegg der forfatteren foreslo å etablere et skrift for "Geistlige Skribenters forehavende Skrifter", for mulig å "vekke opp" prester som ellers var uten kontakt med lærde miljøer.⁶ Imidlertid påpekte redaktøren den gang at forslagsstillerens hensikt vel var fornuftig og god, men at teologer like gjerne kunne bruke *Magazin for Patriotiske Skribentere* til diskusjon og mangfoldiggjøring av teologiske temaer og tekster. Det ble derfor med dette ene innspillet, og Danmark-Norges prester måtte vente enda to tiår før de fikk et eget tidsskrift som spesielt var laget for dem.⁷

Fallesen publiserte sine tekster i en dansk-norsk offentlighet som på flere måter var rede for et tidsskrift som bredt kunne formidle samtidige teologiske impulser. En ting var de politiske forutsetningene for et slikt skrift. Etter at Andreas Peter Bernstorff (1735–1797) kom til makten i 1785, hadde statsapparat og makthavere tatt til orde for en pragmatisk forståelse av teologi og av kirkens plass i samfunnet. Bernstorffs pragmatikk hadde avløst Ove Høegh-Guldbergs (1731–1808) tolv år lange kontroll med alt som kunne true dogmatisk kristendom og institusjonelt kirkeliv, og resulterte i en rekke reformforslag for kirkens gudstjeneste og for de kirkelige handlinger.⁸ En annen ting var den samtidige økningen i mengden av tidsskrifter. I følge en innsender i tidsskriftet *Kritik og Antikritik* for 1793 kunne man dette året telle hele 44 periodiske publikasjoner.⁹ Dette betydde, som Fallesen selv sa, at "en hver Videnskabsmand derved paa eet Sted [kan] finde meget af det samlet, som han for sin Videnskab ønsker at finde samlet".¹⁰ Ifølge oversikten til innsenderen i *Kritik og Antikritik* hadde de fleste akademiske fagområder nå sitt eget skrift til opplysning og diskusjon av faglige problemstillinger. Det var derfor på tide at også den alminnelige landsbypresten

fikk et eget skrift hvor han kunne "undervises og paa en morende Maade underholdes".¹¹ Denne bredden av tidsskrifter som den skrivende samtidig mener å finne må selvsagt ses i lys av vår egen tids forskning på pressen i det attende århundre. Her er det blant annet vist at de ulike mediegenre, også tidsskriftene, var preget av utprøving og flytende grenser.¹²

Fallesens *Magazin* inneholdt flere typer tekster, og i de ti årene det utgis under tittelen *Magazinet* var det delt opp i fire avdelinger med klart adskilt tematikk. Disse fire avdelingene besto av teologiske avhandlinger, homiletiske tekster, eksegetiske skrifter og historiske avhandlinger.¹³ De teologiske avhandlingene behandlet til dels alle teologiske fagområder, men i særlig grad det som angikk pastoralteologien, altså prekener og det praktiske kirkeliv. Annen avdeling, som Fallesen selv ønsket skulle være den største, inneholdt homilier (andakter), prekener over evangelier og epistler, leilighetstaler og ukeprekener. Leilighetstalene bestod av konfirmasjonstaler, forlovelsestaler, vigselstaler, taler ved sykesengen og taler ved likferd. Tredje del var viet eksegetiske skrifter, mens fjerde og siste del var kalt den "historiske". Denne delen av tidsskriftet skal inneholde etterretninger om litteraturen i alminnelighet, i tillegg til lærde anekdoter og beretninger om lærde menns levned og skrifter. Videre skulle man her kunne finne anmeldelser av viktige bøker. Mens prekenutlegningene nesten utelukkende var oversatt fra tysk og stammet fra tyske prester, var mange av de andre tekstene tidligere utgitt i franske, engelske og tyske medier. Fra 1803 ble dette tekstmangfoldet erstattet av avhandlinger som diskuterte ulike problemstillinger med relevans for kirken.

Det at Fallesen valgte oversatte tekster fremfor å motivere helstatens prester til å skrive sine egne ble flere ganger gjenstand for kritikk fra anmelderne i samtidens tidsskrifter. Et eksempel kan finnes i tidsskriftet *Iris* og *Hebe* fra 1797. Her kommenterer en ukjent skribent i krasse ordelag at det nå er på tide at det kommer et teologisk fagskrift som er forfattet av teologer hjemmehørende i helstaten, slik at vitenskapen også kan slå rot på prekestoler her.¹⁴ Den skulle verken "indhylde i munkelatin eller vanskabes i høitflyvende skolastiske termer", hevdet forfatteren innledningsvis. I så måte var Fallesens tidsskrift et dårlig eksempel, fordi det var spekket med teologiske tekster som var oversatt til dansk. Som tidligere nevnt ble altså ikke denne situasjonen endret før skriftet begynner å komme ut månedlig fra 1803.

Trykkefrihetsreskriptet som ble innført i 1799 later ikke til å ha hatt noen form for innvirkning på Fallesens tidsskrift. Etter Høegh-Guldbergs fall hadde den strenge forordningen fra 1773, som fremdeles gjaldt, sjelden blitt håndhevet. Dette hadde ført til en rekke publikasjoner utover på 1780- og 1790-tallet som angrep kirke og styresmakter. Man så seg derfor nødt til å skjerpe inn bestem-

melsene, og 23. september 1799 ble det vedtatt en ny forordning som la klare føringer på hva det var tillatt å publisere. I Fallesens tidsskrift synes tekstsammensetningen, så vel som det teologiske budskapet, å være den samme både før og etter reskriptet trådte i kraft. Han virker dessuten å være svært så opptatt av å lyde loven: I forordet til utgaven fra 1802 tar Fallesen seg friheten til å sensurere de innkomne bidrag han tror kan være lovstridige. "Skulde et bidrag være af den beskaffenhed", skriver han, "at jeg i Følge Trykkeforordningen ikke turde lade det trykke, eller at jeg i Følge min egen Dom ikke vilde lade det trykke; saa skal jeg med Posten besørge det frankeret tilbagesendt".¹⁵ Dette betyr at den teologi og den tenkning som ble formidlet i tidsskriftet var akseptabel for myndighetene. Dette står i motsetning til for eksempel Sverige, der forhåndssensur gjaldt for teologiske skrifter helt frem til 1810.

Magazin for religionslærere og den teologiske samtiden

Fallesen hadde en klar og uttalt målsetting om at utvalget av tekster skulle lære prestene å tenke selv. I innledningen til første bind understreker han at han er interessert i å tale både ortodoksien og heterodoksiens sak, og at han ikke er ute etter å skape krig om teologiske tolkninger blant sine kollegaer. Derimot, sier han, vil han ha prestene til å gjøre seg opp sin egen mening om hva som er rett og gal teologi, eventuelt en mening om at en avgjørelse om at hva som er rett og galt ikke så enkelt kan tas.¹⁶ Imidlertid, til tross for Fallesens ønske om å virke formidlende mellom ulike teologiske skoleretninger, er en høy andel av neologer representert på tidsskriftets forfatterliste. Særlig gjelder dette prekenutlegningene. Det var denne teologiske retningen som hadde vært problematisk under Høegh-Guldbergs periode, men som ble gitt adskillig større spillerom under den påfølgende regjeringen. Med Fallesens skrift skulle denne teologiske tenkningen formidles til den allmenne landsbypresten i Danmark, i oversatt og tilpasset utgave.

Den neologiske tenkningen hadde gjort seg gjeldende i Tyskland fra midten av det attende århundre, og den innebar blant annet en avdogmatisering av det kristne budskap. I følge neologene bestod teologiens sanne innhold av en forening mellom empirisk erfarbar erkjennelse og fornuft. Fornuftsbegrepet omfattet primært menneskets moral og sedelighet, og som fornuftsvesen mente neologene at mennesket først og fremst var bestemt til å gjøre det gode. Forutsetningen for at dette kunne gjennomføres lå i åpenbaringen, og åpenbaringen ga seg som erfaring i menneskets indre. Gjennom et omfattende forfatterskap hadde ikke minst

Johann Spalding (1714–1804), en av de mest kjente neologene, markert seg ved å gjøre et poeng av å understreke hvordan teologien angikk både hode og hjerte. Dette ble særlig tydelig i hans oppgjør med samtidens svermeri, bevegelser han blant annet mente å kunne gjenfinne i pietismen.¹⁷ Den erfaring av åpenbaringen som mennesket opplevde i hjertet og som påvirket det til å gjøre det gode, var samtidig en gjenopprettelse av fornuftens opprinnelige muligheter, hevdet Spalding. Mennesket var etter sin natur et fornuftsvesen, men mistet sine gudegitte muligheter da Adam syndet i Edens hage. Andre neologer brukte fortellingen om Adams fall til å kritisere arvesyndslæren. Ifølge Johann Jerusalem (1709–1789) var Adam et urbilde heller enn en stamfar for menneskeheten.¹⁸ Adam, som det første menneske, var utstyrt med en fullkommen og gudbilledlig fornuft. Lystene utviklet seg imidlertid sterkere enn fornuften. Adam ble fristet, og fulgte sine lyster fremfor sin fornuft. Som urmenneske demonstrerte han dermed en allmennmenneskelig feil; mennesket lystrer den sanselige natur, og ikke fornuften. Menneskets redning kom med Kristus. Da Gud sendte sin sønn til jorden, ble mennesket igjen gitt en mulighet til å virkeliggjøre sin sanne bestemmelse. Frelsehendelsen åpnet individet for en ny erkjennelse, og den var dermed forutsetningen for dets realisering som moralsk – og fornuftig – menneske.

Neologiens viktigste oppgave var altså å tilpasse teologien til de nye tider, og å tilpasse den til den vitenskap som vokste frem. Dette fikk snart også konsekvenser for formidlingen av Bibelens budskap. Et av de store temaer i samtiden ble derfor spørsmålet om akkommodasjon.¹⁹ De som forsvarte akkommodasjonsteorien mente at Jesus og apostlene brukte et språk som var tilpasset omgivelsene da de forkynte det budskap som man kunne lese i Bibelen. Dette var også forbundet med spørsmålet om hvordan det opplyste og moderne mennesket skulle forholde seg til Bibelteksten. Bibelen var full av tematikk som ikke kunne forklares ut fra rasjonelle prinsipper, men akkommodasjonsteorien kunne imøtekomme de problemer som det opplyste mennesket fant i Skriften. Teologen Johann Semler (1725–1791) brukte akkommodasjonsteorien som forklaringsmodell, blant annet for å vise hvorfor evangelieberetningene hadde ulik utforming. Forskjellene mellom de fire nytestamentlige evangelier var relatert til hvem evangelisten hadde som målgruppe, mente Semler: Forfatteren av evangeliet etter Markus og Lukas henvendte seg til lovlidige jøder, som hadde behov for å forstå Jesus som en direkte etterkommer av Davids hus og ått. Johannes, derimot, skrev sin beretning til greske jøder i Lilleasia. For denne evangelisten ble det viktig å vise leserne at Jesus kunne relateres til den logos-forestilling som de allerede hadde innarbeidet i sin tro og tradisjon. Akkommodasjonsteorien kunne også brukes for å forklare Det nye testamentets fornuftsstridige fortellinger: Bibelens helvetesforestillinger

og dens bilder av himmel og paradys ble sett som mytologi som kunne unngås i moderne forkynnelse.

Med neologien endte dermed alle bestrebelsler på å regne de bibelske fortellinger som absolutte, enten i dogmatisk eller historisk forstand. Det ble nå viktig å fremstille Bibelens lære som et budskap med praktisk relevans, og religionen skulle regnes som en rettesnor for det virkelige liv.²⁰ De nye strømmingene påvirket også det konkrete kirkeliv, og førte til en omfattende interesse for å endre liturgiene. Gudstjenesten ble regnet som en undervisningssituasjon, der presten ble sett som en lærer og menigheten som elever eller tilhørere.²¹ Presteembetet var i så måte å forstå som et verdslig yrke på linje med alle andre yrker. Gudstjenestehandlingen skulle først og fremst tjene et overordnet mål om moralsk oppdragelse, og for å nå dette målet måtte man gi den en utforming som kunne tjene til både opplysning og oppbygging. Som et vesentlig ledd i arbeidet med å danne bedre mennesker kunne presten også anses som en fremstående moralsk lærer og en lærer i religion.²²

Ved å bruke betegnelsen "religionslærer", har Fallesen altså allerede i tittelen på tidsskriftet knyttet det an til en terminologi som var allment kjent og som kunne finne gjenklang i en bestemt teologisk tradisjon. Presten skulle oppdra sin menighet til å bli autonome og uavhengige mennesker som selv kunne gjøre seg opp en mening om innholdet i en hver religion. Imidlertid har den tenkningen som man kan finne i Fallesens utvalg av tekster et bredere nedslagsfelt enn neologien. I bredere forstand bidro han til en samtid der religionen hyppig blir diskutert og problematisert blant filosofer og intellektuelle, ofte i egne skrifter som ettertiden har regnet blant disse forfatterens viktigste verker. Det er karakteristisk for disse tekstene at religionen blir individualisert og gjort til et antropologisk anliggende. Blant dem som beskrev hvordan religionen først og fremst dreiet seg om en eksistensiell forvandling av menneskets liv, var ikke minst Kant og Schleiermacher. I Kants berømte religionskrift fra 1793, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, ses religionen som et moralsk anliggende, der mennesket gjennom egne viljesbeslutninger overvinner sin radikale og subjektive hang til det onde. For Kant blir Kristus idealet for moralsk fullkommenhet; Guds sønn er sendt som et eksempel til etterfølgelse for menneskeheten. Dermed ser han bort fra den tradisjonelle kristologien, der Guds sønn gjennom sin død og oppstandelse kollektivt soner for menneskehetens synd og skyld. Religion og kristendom blir i stedet forbundet med mennesket som et fornuftig og selvstendig vesen. Den unge Schleiermacher løsner på sin side religionen fra alle former for bibelsk, teologisk og kirkelig argumentasjon og knytter den til *Anschauung und Gefühl*. I *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799) blir erfaringen av det

religiøse beskrevet som en kvalitativt merkbar følelse i menneskets indre. Denne kan komme til uavhengig av alle former for institusjonell religion. Den religiøse følelse oppstår som resultat av en impuls fra den anskuende til den anskuede, men den varer kun i korte øyeblikk og må derfor hele tiden fornyes.²³ Imidlertid er dens karakter av en slik art at den tvinger mennesket til å dele erfaringen med andre. Likevel, sier Schleiermacher, selv om religionen er universell og basert på subjektive erfaringer er det én av de historiske religioner som er mer fullkommen enn noen annen. Dette er kristendommen. I kristendommen er det endelige og det uendelige forenet i en jordisk gestalt; den historiske personen Jesus Kristus. Kristus blir dermed en prototyp på den gode religionsformidler og det gode menneske, og med sitt eksempel danner han således også en egen skole. Både Kant og Schleiermacher kan dermed sies å gi filosofisk legitimitet til idéer som ble spilt ut i det praktiske kirkeliv i samme periode.

Tendensen i Fallesens teologiske og religionsfilosofiske samtid gikk altså ut på å se Kristus som forutsetning for menneskets moralske handlinger. Han kunne enten være et moralsk forbilde, eller den frelser som gjorde menneskets moralske handlinger mulig. Samtidig begynte man på denne tiden å se Bibelens språk som et produkt av den tiden det var skrevet i, og religionen ble ansett for å være erfaringsbasert i stedet for at den var knyttet til dogmer og overordnede normer.

Fallesens religiøse universalisme

De fleste av Fallesens prekenutlegninger og ulike leilighetstaler er skrevet av neologer, og de speiler dermed tendenser fra tysk protestantisk kirkeliv mot slutten av det attende århundre. Med tanke på tidsskriftets religiøse åpenhet er imidlertid hans historiske og drøftende tekster mer interessante. I flere av disse tekstene ser man en bevegelse fra det universelle mot det partikulære; fra en forståelse av at religionens viktigste anliggende er moralsk virke til at kristendommen står i en særstilling blant religionene. Tekstene gjør dermed viktige aspekter ved samtidig akademisk teologi og religionsfilosofi tilgjengelig for den danske landsbypresten. En tekst som illustrerer dette er artikkelen *Om forskjellige Religionstilbængerers Forening til en fælleds Gudstjeneste. Et Brev fra Engeland, trykket i Magazinet* bind 10 (1801). Artikkelen er opprinnelig skrevet av J. G. Burkhardt, prest i Savoy-kapellet i London og datert 4. november 1796. I dette brevet argumenterer forfatteren først og fremst for en felles gudstjeneste for alle kristne menigheter.²⁴ Burkhardt vil løfte frem hvordan den sanne religion bør forene alle konfesjoner i bestrebelsen på å nå et felles mål: nemlig å gjøre ”Grundsætningene af det evig Sande og Gode

blant fornuftige Skabninger gjeldende”.²⁵ Bestrebelsen på en moralsk og fredelig sameksistens på jorda er viktigere enn at religionen skal være et middel for en gang å komme til himmelen, anfører han. I sin egen menighet har Burkhardt selv erfart at en jøde, en katolikk, en kveker, en reformert og en lutheraner har kommet sammen og vært forenet om en felles tanke: at de er Guds skapninger og i kraft av dette mennesker med felles plikter. Disse har demonstrert religionens sanne innhold, argumenterer han videre, og de har dermed agert på en helt annen måte enn hva han har erfart blant enkelte konfesjonelle representanter som har uttalt seg offentlig.²⁶ Det er derfor på høy tid at man begynner å konsentrere seg om det som er religionens sanne innhold, nemlig å spre det evig sanne og gode blant fornuftige mennesker.

Burkhardt går imidlertid ganske snart utover sin opprinnelige plan om å argumentere for nødvendigheten av å forene alle kristne kirker i en felles gudstjeneste. I det han retter oppmerksomheten mot det dennesidige gjør han religionen universell; ikke bare i kristen-konfesjonell forstand, men også i forhold til alle verdensreligioner og mulige religiøse anskuelser. Dette relativiserer betydningen av rettlede og dogmatiske tekster. Kristne bekjennesskrifter, som *Confessio Augustana*, ser han som en tekst som er nødvendiggjort ut fra den historiske situasjonen den ble skrevet i.²⁷ Slike skrift skal ikke forhindre at det overordnede målet må være å etablere et moral- og religionssystem som er utledet av Guds og menneskets natur. Et slikt system vil, sier Burkhardt, ”som den nyere Chemie, oppløse alle Tings Grundvæsen i Lyset, og indeholde Sætninger, som Socrates, Confucius, Brama og Jesus Christus selv vilde underskrive”.²⁸ Til tross for denne universaliteten er det en av de historiske religioner som står frem blant alle andre. Som hos Schleiermacher er dette kristendommen, og Burkhardt begrunner dette med at Kristus kan regnes som et eksemplarisk moralsk forbilde. Han mener også å ha belegg for å hevde at historien har vist at de som har møtt kristendommen har blitt raskere opplyst enn hva man har sett blant folk som ikke har erfart denne religionen. Av den grunn er kristendommen noe som alle burde gjøres kjent med, konkluderer Burkhardt.

Den tenkning som Burkhardt her gir til kjenne, og som Fallesen lar trykke i oversatt utgave, er i mange henseende typisk for den religiøse åpenhet man finner i disse drøftende og historiske tekstene. Religionen er universell, kristendommen står i en særstilling, og kristendommens vesen og egenart fordrer kritisk refleksjon og åpenhet overfor andres måter å tenke på. Også Luther blir tatt til inntekt for en slik argumentasjon.²⁹ Teksten *Hvorledes Præsten i sin Religions-Underviisning har at forholde sig i Henseende til saadanne Læresetninger, ved hvilke hans Overbeviisning afviger fra Kirkens System*, opprinnelig skrevet av Christian L. Funk, er i så måte et godt ek-

sempel. I denne teksten slår Funk fast at Luthers intensjon hadde vært å løsrive menneskene fra menneskelige autoriteters trelldom, og å gi de friheten til selv å dømme i religionssaker.³⁰ Forfatteren henviser til en av Luthers prekener (Matt. 7,15), hvor Luther lar en utlegning av dette bibelstedet munne ut i en konklusjon om at ingen lærd på noen måte kan frata noen retten og friheten til å selv å gjøre seg opp sine meninger. Ifølge Funk viser dette hvordan kristendommens ekte ånd ikke bare innrømmer enhver fullkommen tankefrihet, men også uttrykkelig forlanger den.³¹ Dogmatikken kan lett bli en blindvei; det som teller, er hvordan kirkens forkynnelse gir rom for moralsk handling og toleranse overfor andre.³² Dette betyr at prestens viktigste oppgave er å "fremstille Religionens Agtværdighed og dens store Indflydelse paa Menneskenes Forbedring og Lyksalighed".³³ Imidlertid er det nettopp dette som er essensen av Bibelens lære, fortsetter han. For å oppnå den rette religionsanskuelse hos menighetsleddene, bør presten derfor basere sin religionstenkning på kristendommens grunnsannheter: Bibelen gir instruksjoner for god moral og rettmessig virke blant andre, og dens innhold er av en slik art at den alltid vil kunne fornyes og levendegjøres når den utlegges for en forsamling.³⁴ Det er Bibelens overordnede budskap som er religionslærerens plikt og oppgave; og dette står i motsetning til det å forholde seg blindt og slavisk til normative og overordnede læresetninger.³⁵ Følger man dette som prinsipp vil man også lettere kunne bli til nytte for alle i det store mangfold av religionsmeninger som potensielt kan befinne seg i et kirkerom.³⁶ Alle disse meningene har imidlertid en fellesnevner; de forenes nettopp i fordringen om å gjøre det gode. Et slikt meningsmangfold kan dessuten sies å være villet av Gud selv.³⁷ Det kan begrunnes i forskjelligheten i den menneskelige natur, og siden denne naturen er en del av Guds skaperverk, må han følgelig ha hatt en plan med det han har skapt.

I Fallesens tidsskrift blir dermed religiøst mangfold og friheten til selv å bruke sin forstand til å bedømme religiøse spørsmål ikke bare begrunnet i kristendommen, det blir også eksplisitt knyttet til den lutherske konfesjon. Målgruppens egen kirke og denne kirkens grunnlegger gir legitimitet til religiøs åpenhet, og oppfordrer til refleksjon og selvstendig, kritisk vurdering av alle former for overleverte trossannheter. Presten har fått fullmakt til å tenke selv fra både Gud selv og fra Luther.

Religionspluralisme som konsekvens

Nikolai Fallesen har altså til hensikt å opplyse sine lesere, og å vise de at religionens sanne innhold er moral. Dermed er religionen i prinsippet også universell. I generell

forstand knytter de historiske og drøftende tekstene han velger an til tanken om Jesus som eksemplarisk forbilde, og i tråd med trender i samtiden argumenterer de for at kristendommen befinner seg i en spesiell posisjon i forhold til alle andre religioner og religiøse anskuelser. Dette skyldes først og fremst at Jesus gjennom sitt virke på jorden utøver sann og god moral. Samtidig blir også andre begrunnelser blitt gitt for å vise kristendommens fortreffelighet. I tillegg til at Jesus er eksemplarisk i kraft av sin moralske adferd kan man også ut fra kristendommens språkbruk og terminologi argumentere for denne religionens særegne karakter, hevder en av *Magazinets* forfattere.³⁸ Som grunnlegger av kristendommen lærte Kristus prinsipper som alle vil kunne enes om og kjenne seg igjen i, og Kristi tilhengere kunne kalle seg "kristne". Betegnelsene "kristen" og "kristendom" finner også sin berettigelse i kristendommens hellige skrift, både gjennom at Kristus gir navn til en religion som i prinsippet kan ha bred oppslutning (Ap.gj. 11,26), og gjennom at han blir regnet som svar på og som siste instans i forhold til alle eksistensielle spørsmål (Joh. 6,68). Personen Jesus, med tilnavnet Kristus, blir på en helt spesiell måte det lingvistiske opphavet til kristendommen, argumenterer denne forfatteren.

Fallesens religiøse universalisme kan synes som et tveegget sverd, ikke bare fordi han plasserer kristendommen i en særstilling, men også fordi han indirekte argumenterer for denne religionens utbredelse. Han trykker flere beretninger fra misjonærer og misjonsreiser, og viser på denne måten hvordan kristendommens representanter gjennom sin religion sørger for å bringe lys til uopplyste folk.³⁹ Slike tekster kan lett gjøre leseren klar over viktigheten av å drive kristen misjon, ut fra en forståelse av at kristendommen er overlegen alle andre kulturer og religioner. Men side om side med at Fallesen definerer religionens innhold som moral, og side om side med at han argumenterer for kristendommens fortreffelighet, gir han også positiv oppmerksomhet til andre institusjonelle og etablerte religioner. Felles for disse religionene er at de fremstår som opplyste og avanserte hva angår vitenskap og kultur. Kristendommens siktemål i misjonsøyemed synes dermed å være opplysning langt mer enn det å bringe erkjennelse av den ene, sanne religion. Med dette brede spekteret av fremstillinger gir Fallesen leseren et godt grunnlag for selv å bedømme innholdet i den religion som beskrives.

En interessant tekst som kaster lys over en opplyst og sivilisert religion og kultur finnes i så måte i *Magazinets* første nummer, *Efterretninger om Tyrkernes Litteratur*.⁴⁰ Denne teksten er en oversettelse fra Christoph Wielands *Neuer Teutscher Merkur* (1. bind, 1790), som igjen bygger på Giambattista Toderinis *Letteratura Turchesa* (1787).⁴¹ I denne teksten gir Wieland et grundig innblikk i tyrkernes, underforstått muslimenes, liv og kultur.⁴² Teksten er positiv og informativ, og innholdet fremstilles på en måte som ufarliggjør en folkegruppe som i utgangspunktet kan synes fremmed og

annerledes for den dansk-norske landsbyprest. Wieland tar leseren gjennom alle aspekter ved tyrkernes kultur: De er avanserte i legevitenskapen, de følger Aristoteles og Platon i fysikk og astronomi, og de forvalter en sedelære som langt overgår europeernes. I forhold til økonomiske spørsmål fremstår de som et mønster på fullkommenhet, og avansert poetikk står høyt i aktelse. Deres akademier er tallrike, og både i kvalitet og omfang overgår de akademiene man kan finne i Europa. Dessuten var tyrkerne tidlig ute med trykkekunsten, og allerede fra slutten av det femtende århundre kunne man finne bøker på chaldeisk, arabisk, persisk og hebraisk som var trykket i Konstantinopel. Tyrkerne har videre tatt til seg aspekter ved europeisk kultur, på samme måte som den europeiske kultur har latt seg inspirere av tyrkerne: Machiavellis skrifter finnes i tyrkisk utgave, og flere av deres filosofer og moralister er på sin side oversatt til europeiske språk. Denne avanserte vitenskap og kultur finner sin berettigelse i det hellige skrift man bruker blant tyrkerne. Koranen oppfordrer til å beskjefte seg med vitenskap, påpeker forfatteren innledningsvis, og underbygger dette med profetens eget utsagn om å søke viten, uansett om dette måtte være en kostbar og krevende prosess.⁴³ Den forakt for kristen kultur og kunnskap som man kunne se tidligere har dessuten lagt seg, konstaterer forfatteren videre; blant lærde er det endatil blitt moderne å studere europeiske språk. Visse religiøse praksiser kan dessuten sammenlignes med praksiser hos de kristne: ”Enhver tyrk besidder en Rosenkrands (Tesbih) af 99 Smaakugler af Achat, Iaspis, Bernsteen, Koraller, eller en anden kostbar Materie. [...] I Stedet for Fader Vor og Ave Maria udtalte de ved enhver Smaakugle Navnet af en guddommelig Egenskab, hvoraf det angives 99 i Koranen”.⁴⁴ Muslimene har sin form for bønnekrans. Den har fellestrekk med de kristnes, men de kristnes bønner er erstattet av trossannheter man finner i muslimenes hellige skrift.

Gjennom denne artikkelen kan altså leserne lære at muslimene er like opplyste som de kristne. I den islamske teologien ligger det dessuten oppfordringer til å søke lærdom og vitenskap. Andre religioner og livsanskuelser har på sin side direkte rettet fokus på moralen som konsekvens av det kultiske liv, og er derfor av denne grunn verdt nærmere bekjentskap. Et eksempel på dette blir omtalt i en tekst som omhandler den nye deistiske gudstjeneste i Frankrike.⁴⁵ Denne artikkelen sikter mot å gi grundigere innblikk i en gudstjeneste som allerede hadde fått mye oppmerksomhet i samtidens aviser. Tekstens utgangspunkt er et skrift som nylig var kommet ut i Paris: *Le Culte des Théophilanthropes ou adorateurs de Dieu et amis des hommes: contenant leur Manuel et un Recueil de Discours, Lectures, Hymnes et Cantiques pour toutes leurs fêtes religieuses et morales*. Fallesen står denne gangen selv som ansvarlig utgiver av tidsskriftsartikkelen, og hans intensjon er å beskrive denne gudstjenestens innhold og læregrunnlag. I Frankrike, beretter han, hadde en gruppe husfedre

i 1797 gått sammen med det formål å lage en ny gudstjeneste. Disse bygget på et skrift som hadde kommet noen måneder tidligere, hvor det fremste målet hadde vært å føre frafalne tilbake til den sanne religion. Tilhengerne av denne måten å tenke på og dette skriftet kalte seg theophilanthroper. Gudstjenesten disse theophilanthropene ønsket seg skulle ikke være bundet til noen form for liturgi eller til overordnede dogmer; moralen, tanken om å tjene Gud, nesten og fedrelandet, skulle i stedet være dens essens og vesen. Gudstjenesten kunne derfor snarere kalles en religions- eller moralfest. Forsamlingen skulle ikke ha et eget presteskap, og heller ikke egne riter. All undervisning skulle dessuten legges opp slik at den kunne passe til alle sekter, tider, land og regjeringsformer. Trosbekjennelsen som skulle brukes skulle utelukkende ta utgangspunkt i troen på den ene og nærværende Gud og på sjelens udødelighet. I det dette kunne regnes som sannheter som i kvalitativ forstand var merkbare i menneskenes liv, var ytterligere beviser overflødige, het det i denne forsamlingens lære.

Det er i denne sammenheng bemerkelsesverdig at en slik relativiserende og universell form for religionspraksis blir anbefalt av Fallesen. I en note avslutningsvis i artikkelen skriver han at "det var meget at ønske, at dette Selskab maa faae mange Tilhængere i Frankrig, hvor Christendommen tilligemed Pavedommen næsten ganske er udryddet, og hvor Religjøsitet nu næsten er et Ord uden Mening".⁴⁶ Samtidig påpeker han at gruppens lære representerer essensen av kristendommen: "En hver enkelt Sætning kan næsten bogstavelig bevises med Jesu og hans Apostlers egne Ord".⁴⁷ Den eksplisitte og radikale universalisme, her nedfelt som en praksis som hever seg over alt som kan manifesteres i tid og rom, blir igjen sett som sann kristen lære.

I tråd med denne tenkningen er det symptomatisk for tidsskriftet at institusjoner som åpner for religiøs frihet blir omtalt i positive ordelag. Russland er et fremstående eksempel på et land som kan fremvise full religionsfrihet, hevder en forfatter som er tatt inn i tidsskriftet.⁴⁸ I Russland finner man ikke bare en blanding av ulike kristne kirker; man finner også tallrike representanter for "Jødiske, Mahomedanske, Lamaiske og Schamaniske sekter".⁴⁹ Disse lever sammen i fredelig sameksistens og nyter gjensidig respekt og toleranse. I mange tilfeller innrømmes de også de samme rettigheter som den russisk-ortodokse religion. Russerne har dessuten etablert en skole som er åpen for barn fra alle religiøse partier og grupperinger. I en annen artikkel kan man lese om kronprins Frederiks forslag om å bygge et Pantheon for alle religioner.⁵⁰ Dette skulle være et tempel hvor alle religioner kunne komme til hver sine tider, og tempelet skulle være innrettet slik at alle religioner kunne finne det som deres seremonier forlangte. Bygningen skulle videre ha form av en rotunde, fordi denne formen ikke ville favorisere noen

bestemt religion. Imidlertid hadde kronprinsen møtt motstand hos en av de mest innflytelsesrike hofffolkene, som hadde klart å overbevise kongen om at verden ikke var moden for en slik idé. Frederiks forslag hadde dermed forblitt på idéplanet. Teksten fremstiller også Frederiks far, kongen, som et hinder for å utbre en slik form for sann opplysning; han er "mere intolerant, end andægtig, og mere andægtig end religiøs".⁵¹ Det er her verdt å merke seg at en slik bemerkning, som altså kaster et svært lite flatterende lys over kongen, har passert sensuren. Uansett er det klart at Fallesen også i denne teksten ønsker å understreke hvordan religion er ensbetydende med toleranse og religiøs åpenhet. Dette skal ideelt sett også kunne manifestere seg i et bygg som kan brukes som hellig rom av alle religioner.

Gjennom slike artikler kan Fallesens tidsskrift synliggjøre viktige aspekter ved samtidig religionsfilosofi og teologi for lesere som neppe hadde hatt lett tilgang til slike strømninger tidligere. Når religionen primært blir knyttet til erfaringer og gjerninger, kan den også fristilles fra kristen lære.

Tenk selv! Konklusjon

Fallesen skriver for tenkende menn, som selv er i stand til å prøve innholdet i religionen. Hans historiske og drøftende tekster belyser kjente aspekter ved samtidens teologiske og religionsfilosofiske strømninger: Han fremhever kristendommen, men han gjør dette på en måte som åpner for at andre religioner også kan anses som riktige. Sann religion manifesterer seg i det levde liv, den gir seg her og nå, og ikke som blind tro på bekjennesskrifter og det dogmatikken måtte hevde. Dermed kan han med fordel også presentere andre religioner i sitt tidsskrift. Disse kan tjene til allmenn opplysning, men også gi leseren grunnlag for å ta stilling til de religiøse anskuelser han står overfor.

Som *tidsskrift* følger og forholder Fallesens magasin seg til de regler som politiske styresmakter har lagt ned. Dette understrekes ikke minst gjennom Fallesens forord fra årsskriftets nest siste årgang. Som *teologisk* tidsskrift demonstrerer *Magazinet* den besynderlige situasjon som gjelder for viktige bevegelser innen den protestantiske teologi ved overgangen til det nittende århundre: Mennesket er autonomt og uavhengig, religion er primært moral og kristendommen står i en spesiell posisjon blant annet fordi den gjennom Jesu virke på jorda demonstrerer mer moral enn andre institusjonelle og ikke-institusjonelle religioner. Kristendommens vesen inviterer til å bruke ens egen dømmekraft, og den fanger derfor opp selve kjernen i all menneskelig virksomhet. Nettopp derfor kan den også inkludere andre livsanskuelser i sin forståelse av den rette religion.

Konklusjonen i en kritisk artikkel om unitarerne i Storbritannia kan derfor ramme inn Fallesens siktemål med den undervisning han driver i sitt tidsskrift: "De almindelige og besynderlige Bemerkelser, der i Mængde lode sig giøre over disse Evansons ytringer", sier forfatteren av denne artikkelen, "tilbyde sig vist for enhver upartisk Dommer selv".⁵² Leseren skal selv kunne bedømme innholdet i ytringer om religionen, i dette tilfellet av Edward Evanson, som er prest i unitarernes kirke. Dette gjelder også for de prester som befinner seg langt fra universiteter og lærde kretser i den dansk-norske helstaten.

Noter

1. Lorenz Nikolai Fallesen, *Magazin for Religionslærere, med Hensyn til vore Tider*. Forerindring, bd I (1793), s. XI.
2. <http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/offentligheter/>. Dette prosjektet, som ledes av Mona Ringvej, tar for seg tidsskriftsoffentligheten i Danmark-Norge i perioden frem mot 1814. Prosjektet avsluttes dette året, og vil munne ut i flere publikasjoner. Denne artikkelen om Fallesen er en bearbeidelse av en presentasjon jeg holdt ved seminaret "Til nytte og fornøyelse: Vitenskap i 1700-tallets tidsskrifter", som ble holdt ved Universitetet i Oslo 1.6.2012.
3. "Forerindring", *Magazin for religionslærere*, bd 11 (1802), s. vi.
4. Juliane Engelhardt, *Borgerskab og Fællesskab: de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769–1814* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2010).
5. "Forerindring", *Magazin for religionslærere*, bd 10 (1801), s. i.
6. "Forslag til et Magazin for Geistlige Skribentere", i *Magazin for Patriotiske Skribentere, hvori Politiske, Historiske og Moralske Materier uden bekostning indføres. Begynt med Skrive-Friheden*, 23. mars 1771, uten sidetall.
7. Imidlertid hadde man sett et forsøk på å etablere et fagtidsskrift for teologer noen år før Fallesens magasin kom ut. Anmeldelsen av *Magazinets* første utgave i *Kiøbenhavnske Lærde Efterretninger* for 1794 refererer til et verk av "Fyns sproglærde og virksomme Biskop Blok", som det hadde vært stilt store forventninger til. Imidlertid hadde det den gang endt med to hefter. Se *Nyeste Kiøbenhavnske lærde Efterretninger for Aar 1794*, no. 40, s. 625.
8. Se Merethe Roos, *Enlightened Preaching: Baltasar Münter's Authorship 1772–1793* (Leiden: Brill, 2013).
9. "Vor tids Periodiske Skrifter", *Kritik og Antikritik*, no. 44, 7. mai 1793, s. 695 f.
10. Fallesen i *Magazin for Religionslærere*, bd I (1793), s. VI.
11. Ibid.
12. Se for eksempel Aina Nødings forskning, både doktoravhandlingen *Vittige Kameleoner: litterære tekster i norske adresseaviser, 1763–1769* (Oslo, 2007) og "Hva er et 1700-tallsids-

skrift", i Eivind Tjønneland (red.), *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet* (Bergen, 2008), s. 3 f.

13. I utgavene fra 1797 finner man imidlertid en serie brev skrevet til "Christelige Religionslærere" av August Herman Niemeyer (1754–1828). Disse tekstene erstatter en del av de prekenutlegninger man finner i tidsskriftets øvrige utgaver.

14. "Til Danmarks og Norges Teologer", i *Iris og Hebe*, Januar 1797, s. 85 f. Se også kritikken av tidsskriftets annen utgave, *Kiøbenhavnse Efterretninger for Lærde Sager*, 1795, no. 34, s. 529 f. Da Fallesen publiserte skriftet under ny tittel fra 1803, inneholdt det da også en langt høyere andel av tekster som var forfattet av norske og danske skribenter.

15. *Magazin for Religionslærere*, bd 10 (1801), s. VII

16. *Magazin for Religionslærere*, bd 1 (1793), s. XI f.

17. Dette er ikke minst tatt opp i verkene *Gedanken über den Werth der Gefühle in dem Christentum* (1761) og *Vertraute Briefe, die Religion betreffend* (1784).

18. Johann Jerusalem, *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* (Braunschweig, 1769–1779), bd 2, s. 174 f.

19. Se for eksempel Gottfried Hornig, *Die Anfänge der historisch-kritischen Theologie* (Göttingen, 1961), s. 211 og Ulrich H. J. Körtner, "Akkomodation", i *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, bd 1 (1998), s. 254.

20. Johann Spalding, *Über die Nutzbarkeit des Predigtesamtes und deren Beförderung*, utg. Tobias Jersak (Tübingen, 2002), s. 261.

21. Paul Graff, *Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands*, Band 2: *Die Zeit der Aufklärung und des Rationalismus*. Nachdruck der Ausgabe von 1939 (Waltrop, 1994), s. 37.

22. Spalding, *Über die Nutzbarkeit* (se over, n. 20), s. 70.

23. Friedrich Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, utg. Carl Heinz Ratschow (Stuttgart, 1997), s. 50. Schleiermachers forståelse av at religionen bestod av to bevegelsesretninger hadde forøvrig blitt foregrepet av Johann Spalding to år før Schleiermacher skrev sitt skrift. I *Religion, eine Angelegenheit des Menschen* (1797) hadde Spalding omtalt religionen som *Vorstellung* und *Gemüt*; en religionsformel som beveget seg i to retninger: på den ene siden mot religionens gjenstand, og samtidig mot individet selv. Se Johann Spalding, *Religion, eine Angelegenheit des Menschen*, utg. Tobias Jersak og Georg Friedrich Wagner (Tübingen, 2001), s. 127 f. Johann Spaldings teologi peker dermed fremover mot de tendenser som er typisk for teologien i det tidlige nittende århundre.

24. *Magazin for Religionslærere*, bd 10 (1801), s. 622 f.

25. *Op.cit.*, s. 629.

26. Burkhardt polemiserer i skarpe ordelag mot en trykt preken av en Pater Hahn med tittelen: "Ingen protestant kan blive salig". "Hans sataniske Majestæt i Helvede glædede sig uden Tvivl over et Magtsprog paa Jorden, hvorved Mørkhedens Rige skal saa stærkt befolkes", tordner Burkhardt. Imidlertid er det i mange tilfeller ikke bedre hos protestantene: "Man havde og skulde knuse hiin lutherske Theologs Pen, der skrev Disputationen:

extra ecclesiam Lutheranam nulla salus". "Naar man vedbliver i denne Tone", argumenterer han, "saa tilveiebringes aldrig nogen Forening, og Jesu Spaadom vil da vanskelig gaae i Opfyldelse, at der skal blive en Hyrde og en Hiord". Op. cit., s. 628.

27. Op. cit., s. 630 f.

28. Op. cit., s. 633.

29. Det synes å være en viktig tendens i samtiden å argumentere for at Luther kan tas til inntekt for religionsfrihet. I et av de andre tidsskriftene som utgis mot slutten av det 1700-tallet, Otto Horrebows (1769–1823) *Jesus og Fornuften. Et Religions-Blad* (1797), blir Luther og hans tenkning brukt som begrunnelse for at man i Danmark, som et luthersk land, skal ha tenke- og talefrihet i religionssaker. Summen av Luthers tenkning er, påpeker Horrebow, at "Hvad du vil, at andre skal gjøre mod dig, det gjøre du ogsaa mod dem". Dette er en setning som er så altomfattende at "endog Hedninger og Tyrker kan erkjende og blive lykkelige ved" den. Dermed, konkluderer han: "Jo simplere og fatteligere man altsaa stræber at gjøre Religionen, desmere handler man i Luthers Aand". Se: "Har man i Danmark Tænkefrihed i Religionssager", *Jesus og Fornuften. Et Religions-Blad*. No. 14, Tirsdag, den 14 Martii 1797, s. 208 f., her s. 221.

30. "Hvorledes Præsten i sin Religions-Underviisning har at forholde sig i henseende til saadanne Læresetninger, ved hvilke hans Overbeviisning afviger fra Kirkens System", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, Junii Maaned 1803, s. 601 f., her s. 607.

31. Op. cit., s. 611.

32. Ideelt sett vil denne måten å tenke religion på overflødiggjøre en hver kirke og en hver religionslærer, påpekes det i en annen artikkel. Alle kirker burde kunne oppløses i en kirke, og en hver leg kunne bli en prest for Gud. Imidlertid, fordi mennesket er et sanselig vesen, trenger man ytre og utvortes foreningspunkter, erindringer og hjelpemidler dersom religionen skal få kraft og liv nok. Se "Bør Religionslæreren arbeide paa Folkets oplysning", *Magazin for Religionslærere*, bd 5 (1796), s. 36 f.

33. "Hvorledes Præsten ..." (se over, n. 30), s. 618.

34. Se også teksten "Hvorfor besøges vore Kirker saa lidet", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, Martii Maaned 1805, s. 325 f., særlig s. 342 f. Denne teksten er skrevet av J. H. Larsen, residerende kapellan for Kiebeløv og Vindebye menigheter i Laaland (Lolland).

35. Se også teksten "Er det i vore Tider passende og fornuftigt, at forpligte en protestantisk Lærer paa symboliske Bøger, efter hvilke han i sit Læreforedrag bør rette sig; hvilke han i det mindste ikke maae lære imod, men ganske i Overeenstemmelse med dem undervise sine Tilhørere", *Magazin for Religionslærere*, bd 6 (1797), s. 117 f., særlig s. 122. Denne teksten er skrevet av Fallesen.

36. Op. cit., s. 642.

37. "Hvad der skal berolige os ved de mange forskjellige Religionsmeninger", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, Januarii Maaned 1803, s. 1 f. Denne teksten er for øvrig skrevet av Fallesen selv.

38. "Om det Væsentligste i Religionen, og om det, som skjelner Christendommen fra enhver anden Religion", *Magazin for Religionslærere*, bd 3 (1795), s. 17 f. Denne teksten har anonym forfatter, men Fallesen oppgir avslutningsvis at teksten er hentet fra "Magazin für Religionsphilosophie. Exegese und Kirchengeschichte, herausgegeben von D. Henke 1 b 2st, s. 209 ff."
39. Se for eksempel "Brev fra Herr Boisserand, Licenciat i Theologien, i Paris og apostolisk Missionær til Cochinchina, til Herr Mercier, Doctor i Theologien", *Magazin for Religionslærere*, bd 8 (1799), s. 717 f.
40. *Magazin for Religionslærere*, bd I (1793), s. 581 f.
41. Toderinis skrift, som tallrike ganger refereres i Wielands artikkel, hadde blitt oversatt til fransk i 1789 og tysk i 1790.
42. Det er verdt å merke seg at muslimene, eller muhammedanerne, blir omtalt med negativt fortegn i andre av Fallesens tekster. I artikkelen "Er det i vore tider passende og fornuftigt [...]" (se over, n. 35), blir "muhammedansk lesemåte" brukt som negativ referanse for den prest som bruker kirkens symbolske bøker som den eneste kilden til sin kunnskap (s. 122). I så måte kan deres lesning av tekster sammenlignes den man finner innen den katolske kirke. Om den som forplikter seg på symbolske bøker skriver Fallesen: "Er da nu den hele Eed mere end en blot Solennitet, hvorved vi blot indvies til den geistlige Stand, og herefter ei behøver videre at tænke paa? Og kunde vi ikke paa slig Maade lige saa godt besværgе den værste Catholicismus, eller Koranen, uden i mindste Maade at besværgе vor Samvittighed?" (s. 128).
43. "At Videnskabernes Studium skulde være Tyrkerne forbudet for deres Religions Skyld er ugrundet. Over indgangen til Muhamed den Andens Bibliothek staaer den Overskrift: 'Gud befaler de Retroende, at lære Videnskaberne'. Og deres Prophet siger selv: 'Søger Videnskaberne, om I endog skulde reise derefter til China'", "Efterretninger om Tyrkernes Litteratur ...", (se over, n. 40) s. 581.
44. Op. cit., s. 582.
45. "Efterretning om en nye deistisk Gudstieneste i Frankrig", *Magazin for Religionslærere*, bd 7 (1798), s. 337 f. Denne er opprinnelig trykket i Horrebows *Jesus og Fornuftten*, no. 42–44, 1797. Men, påpeker Fallesen, "da neppe alle Magazinets Læsere læste bemeldte Blad, og den i *le culte des Theophilanthropes* bekiendgiorte Beretning maae være saare mærkverdиг for enhver Folkelærer, saa har jeg troet, at Efterretningen derom stod i Magazinet For Religionslærere paa sit rette Sted" (ibid.).
46. "Efterretning om en nye deistisk Gudstieneste ...", s. 353.
47. Ibid.
48. "Om Tolerancen i Russland", *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere*, December Maaned 1804, s. 707 f. Denne teksten er hentet fra H. Storch, *Russland unter Alexander dem ersten* (1804), s. 248 f.
49. Ibid.

50. "Pantheon for alle Religioner", *Theologisk Maanedsskrift for Religionslærere*, Julii Maaned 1805, s. 108 f. Det blir ikke oppgitt hvem som opprinnelig har skrevet denne teksten eller om den er trykket noe annet sted.

51. Op. cit., s. 111.

52. "Efterretning om Unitarierne i Storbritannien", *Magazin for Religionslærere*, bd 2 (1794), s. 575 f. Det blir ikke oppgitt hvem som har skrevet denne teksten i tidsskriftet, annet enn at den bygger på et skrift av en lærer som selv har dannet en unitaristisk menighet i London. Dette verket er *A historical view of the Unitarian Doctrine and Worship from the Reformation to our own times. With some accounts of the Obstructions wick [sic] it has meet with at different periods. By Theophil Lindsey. A. M. London 1783.*

Summary:

"I am writing for intellectuals who are able to judge the spirits": N. F. Fallesen's *Periodical for Teachers in Religion 1793–1808*

This article thematises the first periodical for members of the clergy in Denmark-Norway, Nikolai Lorenz Fallesen's *Magazin for Religionslærere, med hensyn til vore Tider* (Copenhagen, 1793–1802) (cont. as *Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere* [Copenhagen, 1803–1808]), and sheds light on how Fallesen uses this periodical to present ideas typical for late eighteenth-century theology and the philosophy of religion for a new target group of readers. These readers were rural clergymen and pastors who did not normally participate in academic and intellectual discussions. Among what Fallesen enlightened was the idea that moral behaviour could be seen as the true content of Christianity and the consequence of Christian revelation. This, in turn, leads to a religious universalism in which other institutional religions might also be included as legitimate and "right". By presenting different institutional religions and emphasising openness as typical for biblical texts, Fallesens periodical addressed the autonome citizen characteristic of the turn of the nineteenth century. This citizen, here: the rural pastor, was expected to use his own intellectual abilities to judge whether or not the religion under consideration could be regarded as good. This judgement was based upon practical matters rather than norms and dogmas.

Keywords: media history, periodicals, Denmark-Norway, theology, religious universalism